

Bahadır, Sedat, “Mustafa Adil Özder’in Birinci Dünya Savaşı Hicret Anıları ve Muhacirlik Destanı”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11/23, ss.103-115.
DOI: 10.31765/karen.1539046

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.
This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / Research Article

** Doç. Dr.,
Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Artvin/TÜRKİYE

✉ dr.sedatbahadir@hotmail.com

ORCID : 0000-0002-1018-016X

Anahtar Kelimeler: Artvin, Savaş, Muhacirlik, Rus ve Ermeni Mezalimi

Keywords: Artvin, War, Immigration. Russian and Armenian Atrocities

MUSTAFA ADİL ÖZDER’İN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI HİCRET ANILARI VE MUHACİRLİK DESTANI*

Sedat BAHADIR**

Öz: Halk edebiyatımızda nazım şekliyle yazılan destanlar, toplum hayatında derin izler bırakmış önemli olayları anlatan tarihi ve sosyal gerçekleri anlatırlar. Âşık edebiyatımızda nazım biçimiyle yazılan ve icracısı bilinen destanlar, genelde yakın bir tarihte yaşanmış olaylarla ilgili belge niteliğini taşırlar.

Rus işgalinden dolayı yaşanan dramın diğer adı olan muhacirlik; sılayı terk edip bilinmeyen menzile aç, susuz ve korku içinde amansız bir yolculuğa çıkmaktır. 93 Harbi de denilen 1877-78 tarihindeki Osmanlı Rus Harbi sonrasında 1914 yılında Birinci Dünya Harbi’nin yaşanmasıyla Doğu Karadeniz’in Ruslar tarafından işgalinden sonra Anadolu’nun batısına yapılan göç, zorunlu bir hale gelmiştir. Rusların çekilmesi neticesinde Ermenilerin halka yaptığı zulüm, 1921’in Şubat ayına kadar devam etmiştir. Bu sıkıntıları çocuk yaşlarında ailesiyle birlikte yaşayan şair, hatıralarını 1974 yılında, daktilo ile yazdığı “Artvin ve Yöresi Tarihi ile İlgili Bazı Belgeler-Anılar-Resimler” adlı eserinde anlatmıştır. Bu çalışmamızda 40 dörtlükten müteşekkil “Muhacirlik Destanı”, yazmış olduğu hatıralarla birleştirilip incelenmiştir.

Özder’in çocuk yaşlarda yaşadığı hicreti anlatan ilk şiirlerinden biri olan “Muhacirlik Destanı”nda 6 Nisan 1915 tarihinden 1920 tarihinde Artvin Demirkent’ten Sungurlu’ya kadar olan sıkıntılı hicret ve sonrasında 15 Ekim 1920’de silaya dönüş, teferruatlı bir şekilde anlatılmaktadır.

Demirkentli köylüler, içinde bulunduğu zor coğrafi şartları ve ekonomik sıkıntılarına rağmen askerlik yaşına gelmiş gençlerini, helalleştikten sonra, davul-zurna ile Osmanlı ordusuna teslim etmiş; kadınlar da muhacirlikten sonra devam eden Ermeni zulmüne karşı mücadele eden milis güçlerine çorap örmekle birlikte don-gömlek dikerek lojistik destek sağlamıştır.

MUSTAFA ADİL ÖZDER’S MEMOIRS OF WORLD WAR I MIGRATION AND THE EPIC OF IMMIGRATION

Abstract: Epics written in verse form in our folk literature tell historical and social facts about important events that left deep traces in social life. In our minstrel literature, epics written in verse form and whose performers are known are generally documents about events that took place in recent history.

Immigration, which is another name for the drama that occurred due

Geliş Tarihi / Received Date: 28.08.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 18.06.2025

to the Russian occupation; It means leaving home and embarking on a relentless journey to an unknown destination, hungry, thirsty and afraid. After the Ottoman-Russian War of 1877-78, also known as the War of 93, and the First World War in 1914, migration to the west of Anatolia became mandatory after the occupation of the Eastern Black Sea region by the Russians. As a result of the withdrawal of the Russians, the persecution of the Armenians continued until February 1921. The poet, who experienced these troubles with his family when he was a child, described his memories in his work titled "Some Documents-Memories-Pictures Related to the History of Artvin and Its Region", which he wrote on a typewriter in 1974. In this study, the "Immigration Epic", consisting of 40 quatrains,

was combined with the memories he wrote and examined.

In "Emigration Epic", one of Özder's first poems describing the migration he experienced in his childhood, the troubled migration from April 6, 1915 to Artvin Demirkent to Sungurlu in 1920, and the subsequent return to homeland on October 15, 1920, are described in detail.

Despite the difficult geographical conditions and economic difficulties, the villagers of Demirkent handed over their young people who had reached military age to the Ottoman army with drums and pipes after they were made halal; Women also provided logistical support by knitting socks and sewing panties and shirts to the militia forces fighting against the Armenian oppression that continued after the migration.

Giriş

Halk edebiyatımızın sözlü ve yazılı anlatım türlerinden olan destanlar, bir millet veya toplum hayatında derin iz bırakmış olayların anlatıldığı uzun soluklu anlatımlardır.¹ Âşık edebiyatımızda nazım biçimiyle yazılan ve söyleyicisi gerek mahlas gerekse yayın yoluyla icra edilen destanlar, tarihi ve sosyal gerçekleri yansıtan önemli belgelerden biridir.

Artvinli şairler gerek içinde bulundukları coğrafi şartlar gerekse muhacirlik konusunda, çok sıkıntılar çekmiş bir ilimizdir. Ayrılığı ölüm gibi farklı bir yere koyan Karacaoğlu'nun "*Üç derdim var birbirinden geçilmez / Bir Ayrılık, bir yoksulluk bir, ölüm*" derken muhacirlerin duygularına tercüman olmuştur. Gerçekten de her muhacirlik hikâyesi "*ayrılık, gurbet, hasret, yoksulluk ve ölüm*" ile sonuçlanmıştır. Yörede yaşamış olan şairlerin destanlarında da "*umutsuzluk, üzüntü, yokluk, askerlerimize övgü ve ölüm*" temalarının sıkça terennüm edildiğini görmekteyiz. Bu konularla ilgili olarak Mustafa Adil Özder'in 3 ciltlik "*Artvin Şairleri*" (2021) adlı eserini incelediğimizde de birçok örneğe rastlayabiliriz. Günümüz şairlerinden Âşık Gülhanî'nin övgü ve kahramanlık konusunda I. Ordu Komutanı "*Köksal Paşa'ya*"² adlı destanı, küçük yaştaki torununun Çoruh nehrinde kaybettikten sonra "*Neyledin Nehir*",³ Artvin'e çok yoğun kar yağması neticesinde çılgın düşmesi ve birçok kişinin ölmesi üzerine söylenen "*Çığ Destanı*";⁴ Âşık Huzûrî'nin ekonomik sıkıntıları anlatan "*Para Destanı*";⁵ Engüni'nin "*Komutanım*";⁶ Gülden'in "*Çanakkale'de*"⁷ ve çevre illerden Kevserî'nin "*Göç Destanı*"⁸ adlı şiirleri bu yörenin Milli Mücadele döneminde birçok sıkıntılar yaşadığını ve Türk askerine güvenmekten vazgeçmediğini göstermektedir.

Artvin, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşları başta olmak üzere 1918 yılında çatışmanın yerini barışa bırakma düşüncesiyle imzalanan Mondros Mütarekesi,⁹ maddeleriyle huzuru sağlamaktan çok

¹ Ekici, 2002: 18.

² Bahadır, 2021: 413.

³ Bahadır, 2021: 545.

⁴ Bahadır, 2021: 537.

⁵ Özder, 2015: 215.

⁶ Bahadır, 2016: 63.

⁷ Bahadır, 2021: 356.

⁸ Bahadır, 2015: 63.

⁹ Malhut, 1922: 141.

uzaktı. Savaşta galip sayılan devletlerle Osmanlı Hükümeti arasında imzalanan bu silah bırakma antlaşması ile Büyük Savaş sona ermiş sayılıyordu.¹⁰ Sakat bu durum tam tersine gelişerek Elviye-i Selase ile birlikte Doğu Anadolu'nun büyük bölümü işgal edildi. Artvin ili ve çevresi 42 yıl Ruslarla birlikte hareket eden Ermeni mezalimine maruz kalmıştır. Bu sıkıntılara rağmen Artvinliler vatanı müdafaa etmek için askere gönderdiği gençlerini düğüne gönderir gibi uğurlayıp helalleşmiştir. 28 Temmuz 1914 Osmanlı İmparatorluğu'nun "*Seferberlik*" olarak bilinen I. Cihan Harbi'nde¹¹ Yusufeli'nin Demirkent (Erkinis) köyünden 107 kişi davul zurna ile askere gönderilmiştir. Bu kişilerden 74'ü şehit, 5'i kaybolmuştur. Geriye kalan 28 kişi de gazi olarak köyüne dönmüştür.¹² Konu ile ilgili olarak Mustafa Adil Özder, Askere alınan 107 kişinin künyeli listesi, daktilo edip ciltlettirdiği "*Artvin İlinin Erkinis Köyü*" adlı 206 sayfalık eserin 164-167'nci sayfaları içinde yer almaktadır.¹³ Muhacirlikten sonra zulüm bitmemiştir. Köyüne dönen gençler, Rusya destekli Ermenilerle olan savaşa katılmış; kadınlar da askere çorap, don-gömlek hazırlama işlerinde oldukça başarılı olmuşlardır.

Muhacirlik yılları olarak bilinen yıllarda 12 yaşlarında olan Mustafa Adil Özder'in anılarından ve kurtuluştan sonra 1923'te Erzurum Muallim Mektebinde kaleme aldığı "*Muhacirlik Destanı*"nda halkın geçirdiği sıkıntılı durum ve sonrasında memleketlerine dönüşleri, çalıştığımız makalenin esasını oluşturmaktadır. Bu destan ve muhacirlik sırasında yaşanan olaylar, Özder'in 1974 yılında daktilo edip ciltlettirdiği "*Artvin ve Yöresi Tarihi ile İlgili Bazı Belgeler-Anılar-Resimler*" adlı (baskısı yapılmamış) eserinden alınmıştır. Yapılan çalışma, arşivimizde bulunup merhum Özder'in adına kitap haline getirilme çalışması yapılmaktadır.

Özder, 6. Nisan 1331 (1915) tarihinde ailesi ve köylülerle birlikte telaşla köylerinden çıkmadan kısa bir süre önce güneş tutulması olur. Proto-Türklerin geleneksel dini inanışlarında güneş kültü önemli bir yer tutar. Toplumun yaşadığı olumlu veya olumsuz olaylar, geçiş dönemlerindeki törenler, birbirleriyle olan toplumsal ilişkileri... ulaşamadıkları gök cisimlerine bir kutsiyet vermesine neden olur.¹⁴ Özder, yaşadığı güneş tutulması hadisesini şöyle anlatmaktadır:

"Daha önceleri bir güneş tutulması olmuştu. Cam parçalarının bir yüzünü çıra ateşi ile karartıp onunla güneşe baktıklarını şimdi pekiyi hatırlıyorum. Büyükler söyleniyordu, '*İşte harp olduğu buradan belli ki güneş tutuldu.*' diyorlardı. O günlerde köyün havalarından bir de Rus teyyaresi geçti. Güneş tutulması, uğursuzluğa, felakete, savaşa yorulurken, teyyarenin geçmesi de köy halkı üzerinde olumsuz etkiler yapmış olacak ki, kimsenin eli ayağı tutmaz olmuştu."¹⁵

Özder ve ailesi, Ruslara esir olmamak için geceye kalmadan karşı köylere geçişi sağlayan köprüden geçmek mecburiyetindedir. "*Rus müfrezeleri, köylerinin güneydoğusunda olan mezarlara kadar geldiği*" duyumu alındığından Halit Bey'in "*köprüünün yıkılması*" emrini verdiği haberi gelir. Özder, bu olayla ilgili olarak şu notları tutmuştur:

"Annem ve Fadime bibi, bana ve kız kardeşime, '*Siz hemen köprübaşına inin biz de geliyoruz.*' dediler. Biz yürüdük, onlar da ahır içindeki inekleri dışarı salıp bıraktılar. Artık içimizde çocukça korkular daha da artmaya başlamıştı. Biz köprübaşına iner inmez, köyü mezarlara yönlendiren iki top sesi kulaklarımızı cınlatmıştı. Tam o sırada babamın ve annemin elinde öteberi şeylerle yürüyerek bize doğru geldiklerini gördük; sevindik. Evet, babamın defterine yazdığı yukarıda geçen notuna bakıldığında o günün 6 Nisan (1915) yılı olduğu anlaşılıyor. Köprüyü geçtikten sonra karşı kıyıda ince patika yolun uçurumlu kenarlarında keçiler, yorganı sırtında insanlar, sırtında çocuk olan kadınlar görüyorduk. Onlar da başka köylerden gelip köprüyü geçmişler ve canlarını zor kurtarmışlardı. Yürüyüşle köprübaşına yarım saat uzaktaki Zor (Esenyaka) köyüne geçiyorduk. Köyün

¹⁰ Özder, 2017: 128.

¹¹ Selçuk, 2015: 467-468.

¹² Özder, 1974: 223.

¹³ Özder, 1974: 223.

¹⁴ Eliade, 2005: 150.

¹⁵ Özder, 1974: 224-225.

girişindeki büyük mezarlıklar içinde de göçen köylülerin yer yer toplulukları vardı. Bu göçmenler, mezarlığı istirahat belki de yatma yeri seçmişlerdi.”¹⁶

Özder, köylerinden 1915 (1331) tarihindeki ayrılık esnasında “den” dedikleri bir tahıl tanesine ve bir lokma ekmeğe) nasıl muhtaç olduklarını şu dörtlülle anlatır:

Dinleyin dünyanın vâsf-ı hâlini
 “Otuz bir”de düştük nice figana
 Halk olan meydanda döktü malını
 Muhtaç oldu bir “den”, bir lokma nana

Özder’in anlatımında kendi köylerinden kaçıp Ersis’de toplanan Erkinisli kadınların, kızların ve ihtiyar ninelerin, Rusların işgalinde bulunan kendi köylerinin tarlalarına gidip buğday getirmeleri dikkate değer bir vahamet taşır. Bu olay şöyle anlatılmaktadır:

“Bunlar, gündüzden yola çıkıp yürüyerek 8-9 saatlik yolu tamamlarlardı. Çoruh’un üzerindeki tel halattan karşıya geçtikten sonra, gece mezarlara, kendi ekin tarlalarına yaklaşırlardı. Bu zavallılar, geçen yılın sonbaharında ekilmiş güzlük ekinlerin başaklarını kırptıktan sonra çuvallara doldurup sırtlarında Ersis’e götürüyorlardı. Başakları orada dövüp tanelerini ayırdıktan sonra un yapırlardı. Bu tehlikeli davranış, giderilmesi çetin bir ihtiyaçtan doğuyordu herhalde. Bu çabalar da, o günlerin insana hüznün verici anılarından biri olarak kayda değer bir özelliği yansıtmış oluyor. Halk açlık içindeydi. Tohum ekilememişti ki buğday, arpa bulunsun. Yerli bir ölçek olan ve 10 kilo tahıl kapsayan bir “kod” buğdayın bir Osmanlı altını karşılığında satıldığı olmuştur. Süpürge tohumunu arpa ile karıştırıp un yapan aileler vardı.”¹⁷

Savaşın dolayı muhacir olanlar, yorgan ve bir kilim çeşidi olan cicimlerini alıp canını kurtarmaya çalışırken köyde kalanların ise muhacirlerin evlerinde bırakmış olduğu tava dâhil bütün eşyalarını yağmaladığı hicretten sonra öğrenilmiştir. Savaş sırasında Rus askerleri, köyde kalanlardan levazımla ilgili eksiklerini tedarik etmişlerdir.

Kaçıştı bir yorgan, üç cicim alan
 Kendi helâl malı sanırsın talan
 Mirasa kondular geride kalan
 Sandılar biz bizi geldik talana
 Talan eylediler lenger tavayı
 Bir bir dolaştılar yurdu, yuvayı
 Çalınca yukardan saldat havayı
 Dediler uğradık büyük ziyana

Özder ve ailesi, Zor’a (Esenyaka) vardıklarında Rus askerlerinin muhacirleri takip etmemeleri için aynı gece köprü yakılıp uçurulmuştur. Davar sahibi olan dedesinin büyük oğlu Mustafa dayısı sürüsü ile karşıya geçememiş, geride kalmıştır. Henüz delikanlı çağındaki dayısı; katır, at ve büyükbaş hayvanlarını orada savunma durumunda olan Türk askerlerine bıraktıktan sonra Borçka’nın biraz yukarısındaki Çoruh Nehri’ni halatla geçerek canını kurtarmıştır.

Muhacirler Zor köyünde üç ay kadar bir süre kalmış ve ellerindeki gıda malzemelerini tüketmişlerdir. Köyde ilk günlerde silah sesinin gelmediğini daha sonra köyün karşı tepelerinde silah seslerini duyunca orayı da terk ettiklerini Özder şu dörtlülle anlatmıştır:

Mekân ettik üç ay karye-i Zor’u
 Durulmaz, tükettik peyniri, loru
 Çare bulunmadı çaldı kalk boru
 O akşam Öğdem’de geldik amâna

¹⁶ Özder, 1974: 225.

¹⁷ Özder, 1974: 226.

Zor köyünden ayrılan muhacirler, sırasıyla Öğdem, Şadut (Çıralı) köyü mezarlarını geçerek Yusufeli merkezin son köyü olan Vecenkert Köprübaşı'na inilmiş, oradan da bir gün yürüyerek Ersis'e gelmişlerdir. Özder, Ersis'te toplanan Erkinislilerin, kadınların, kızların ve ihtiyar ninenelerin, Rusların işgalinde bulunan kendi köylerinin tarlalarına gidip buğday getirmeleri dik-kate değer bir özellik taşıdığını şöyle anlatmaktadır:

“Bunlar, gündüzden yola çıkıp yürüyerek 8-9 saatlik yolu tamamlarlardı. Çoruh'un üzerindeki tel halattan karşıya geçtikten sonra, gece mezarlara, kendi ekin tarlalarına yaklaşırlardı. Bu zavallılar, geçen yılın sonbaharında ekilmiş güzlük ekinlerinden başak kırarak çuvallara doldurup sırtlarında Ersis'e götürüyorlardı. Başakları orada dövüp tanelerini ayırdıktan sonra un yaparlardı. Bu tehlikeli davranış, giderilmesi çetin bir ihtiyaçtan doğuyordu herhalde. Bu çabalar da, o günlerin insana hüznün verici anılarından biri olarak kayda değer bir özelliği yansıtmış oluyor.”¹⁸

Ersis'e yerleştikten sonra sonbahar mevsiminde okullar açılır ve dokuz yaşlarında olan Özder, okula gönderilir. Orada birkaç ay eğitim gördükten sonra 1916 yılının kışında Artvin ve Oltu yöresinin Ruslar tarafından işgal edildiğini öğrenilir. Ruslara karşı savunma savaşı veren Deli Halit Bey, kuvvetlerini İspir taraflarına çekmeye başlar. Bunları duyan muhacirler, 09 Ocak 1916 tarihinde Keşişyokuşu, Kazahor'u sıkıntılarla geçtikten sonra İspir'in Semeğrek köyüne gelip yükleriyle birlikte bir hana sığınır. Özder, Muhacirler içerisinde 100 civarında kadın, 10'a yakın erkek bulunduğunu ve yüklerin katır, at ve erkekler tarafından taşındığını, yolda da bit ve pirenin vücutlarını sardığını anlatmaktadır:

Ersis'ten göç ettik doğru İspir'e
Bize yoldaş oldu bit ile pire
Kim bakar derdinden üstünde kire
“Yük yıkın” dediler, dolduk bir hana

1916 kışında İspir'in Semeğrek köyünde çok soğuk olan bir evde birkaç gün kalırlar. Bu süre içerisinde Özder, halk inanışlarıyla ilgili başından geçen bir olayı şöyle anlatmaktadır:

“Semeğrek'in bende kuvvetli bir anı oluşu, orada bir köpeğin beni hırpalayıp ısırması nedeniyle olsa gerek. Ben korkudan ağlarken, büyükler de köpeği bulup sahibine tutturmuş. Ve tüylerinden bir tutam kestirip almışlardı. O tüyleri korkum geçsin diye bana tütsü yaptılar. Bunun için de önce bir çanak içine birkaç parça ateş 'kor'u koydular. Beni oturtup başıma bir çarşaf örttüler. Ben çanağın üzerine başımı eğince, köpeğin tüylerini 'kor'un üzerine serpererek yaktılar. Böylece o pis koku ile burnumdan tütsülenmiş oldum. Konu dışı olan bu yersiz anıyı, insanların inancını belirtmiş olmak için kaydetmiş bulunuyorum.”¹⁹

Semeğrek köyünden ayrılan muhacirler, kar ve buz üstünde zorla yürüyerek İspir'in Kân köyüne gelirler. Özder, ısınmak için köylülerin tandır üzerine yaydıkları kilimin altına ayaklarını sarkıtarak günü geçirdiğini ve buraya kadarki yolculukta bazı annelerin kaçarken çocuklarını Çoruh nehrine düşürdüklerini anlatmaktadır:

Handan sonra çektik çok fırtınalar
Kimse bilmez hangi derde yanalar
Kaç sabisin suya döktü analar²⁰
Neyse sağ yetiştik karye-i Kân'a²¹

Kân'dan Bayburt'a geldiklerinde ayazın kemikleri sızlattığı Şubat ayıdır. Karla kaplı olan şehrin çarşısına Rize'den getirilen portakallar ve fındıklar muhacirlere ikram edilir. Bu esnada

¹⁸ Özder, 1974: 226.

¹⁹ Özder, 1974; 227.

²⁰ Sırtında taşıdığı yavrusunu Çoruh'a atanlar oldu.

²¹ İspir'de bir köy adı.

orada bulunan esnaf arasında telaş ve şaşkınlık olduğu fark edilir. Özder bu olayı şöyle anlatıyor: “Masat dağlarında, karlar içinde harp yapıldığı ve askerlerimizin donduğu kulaktan kulağa duyuluyor, Bu olay, kadınlar arasında ağlanarak anlatılıyordu.”²²

Muhacirler, Bayburt’ta bir sabah uyandıklarında ağlaşmalar ve feryatlar duyulur. Erzurum, Ruslar tarafından işgal edildiği etrafa yayılır. Bu haber, Bayburt şehrinin boşalıp göçmesiyle sonuçlanır. Özder ve yanındaki muhacirler de karlı, tipili havalarda yürüyerek Kelkit yönüne doğru yola çıkarlar. Yolda çok şiddetli bir kar fırtınasına yakalanıp boğulmak üzereyken kendilerini harap bir değirmene atarak canlarını kurtarırlar. Orada bulunan toprak damın altındaki “mertek” denilen uzun ve kalınca ağaçları yakarak donmaktan kurtulurlar.

Bitmedi kimsenin feryadı, yası
Verdi kış ayazı Kelkit ovası
Kılçıklı arpadan sac kavurgası
Soldurdu benzimiz, elverdi cana

Kelkit’te çok soğuk havalarda odunsuz, sobasız yerlerde yatıp kalkan muhacirler, gündüzleri de yine yorganlar, cicimler altında kalıp soğuktan korunmağa çalışır. İlbahara doğru oradan göç ederek Alucra üzerinden “Beylerin köyü” dedikleri Yeniköy’e geçerler. Orada bir mektep içinde bir süre kalmalarına izin verilir. Sonra da Reşadiye, Tokat, Zile üzerinden Sungurlu kasabasına varırlar.

Zile’de bal gibi pekmezin tadı
Düştü gönüllere memleket yâdı
Geldik bir şehire Sungurlu adı
Elverdi yol, dedi oğul, kız, ana

Sungurlu’ya varışları 3 Ağustos 1916’dır. Sungurlu’da kurulmuş olan Muhacir Komisyonu, muhacirlere Ermeni ve Rum metruk evlerine yerleştirir. Önceleri vesika ile fırından ekmek alan muhacirler, zamanlar iş sahibi olmaya başlayıp açlıktan ve çıplaklıktan biraz olsun kurtulmaya başlarlar.

İlkin bolluk idi lâkin yok para
Sonradan dirlikle buzuldu ara
Hücum eder herkes boş fırınlara
Elde bir “vesika” döndü fermana²³

Özder, Ersis’ten sonra, ikinci defa okulun birinci sınıfına başlayıp dördüncü sınıfın sonuna kadar mektepte okur. O yıllarda tifo, dizanteri ve çiçek hastalığı yaygın olduğundan 07 Ekim 1918 sonbaharında annesi, 15. Eylül 1919 yılında ise 40 günlük iken yetim kalan bir yaşındaki kardeşi Ali Sami, arkasından da Mustafa dayısı vefat eder. Özder, daha önce Kelkit’te iken annesinin babası ve anneannesi soğuktan dolayı öldüğünü ifade etmektedir.

1920 (1336) yılının yazına doğru Sungurlu’da “Kuvâ-yi Milliye” hareketleri başlar. İstanbul’un işgali, Özder’in de katıldığı büyük bir mitingle protesto edilir. O yıllarda Tokat veya Çorum yönünden gelen resmî kuvvetler, Ankara’ya yönelmiş; yerliler ise atlı, silahlı olarak toplanıp Kuvâ-yi Milliye’ye katılmışlardır.

1919 yılının yazında Ankara, Eskişehir ve İstanbul gibi yerlerde bulunan muhacirler, Rusların çekilmesiyle köylerine döndüğü öğrenilince Sungurlu’da bulunan Özder ve ailesi de 1920 yılının Temmuz ayı biterken köylerine dönmek üzere hazırlanırlar.

²² Özder, 1974: 227.

²³ Fırınlardan ekmek almak için hükümetçe verilen vesika.

Urus gitmiş, duydu güldü muhacir
 Bu mahşerde bir yol buldu muhacir
 Döndü yola revan oldu muhacir
 Zorundan karıştı tozlar dumana

Özder, memlekete dönüşle ilgili şunları anlatmaktadır:

“Memlekete dönmek üzere Sungurlu’dan ayrıldığımız gün, yine Ağustos ayının 3. günü, yani dört yıl önceki kasabaya giriş günümüz oluyordu. Bu tarihler de babamın defterinde bu şekilde yazılıdır. Dört yıl önce bazen karda fırtınada geçtiğimiz yolları yine taban teperek bitirmeye koyulmuştuk. Yollarda sıtmaya tutulanlar, hasta düşenler, ölenler, yürüyemeyerek köyüne dönmekten vazgeçip köylerde kalan ihtiyar nineler vardı. Biz de beş on günlük yürüyüşten sonra sıtmaya yakalanıp hastalandık, fakat yine de yürüdük.”²⁴

Ruslar çekilince Anadolu’nun doğusu Ermeniler; batısı ise Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Özder bu sıkıntılı durumu şu dörtlülle anlatmaktadır:

Sungurlu’da oldu yıl otuz altı
 Koptu ortalıkta başka gürültü
 Ermeni düşmanlar, Yunan milleti
 Boştur deyip uğradılar meydana

Muhacirler Bayburt’a ulaştıklarında Eylül ayının ikinci haftasına gelinmiştir. Orada, öküzlerinin sırtına hurçlar yüklemiş ve köylerinden ayrılıp İç Anadolu’ya göçmekte olan, Göleli aileler, muhacirlere, “*Biz Ermeni şerrinden kaçıyoruz. Siz ise köyünüze dönüyorsunuz. Siz aklınızı mı kaçırdınız da köyünüze dönüyorsunuz? Bizim yerler hep Ermenilere verildi. Sizin yerler de Ermenilerin olacakmış. Gitmeyin, geri dönün.*” derler. Bu defa Doğu’da bir Ermeni savaşı başlamıştır. Özder, bu olayla ilgili şu dörtlüğü söylemiştir:

Derken yolda çattık bir uğursuza
 Hem dili uğursuz, yüzü nursuza
 Damdan düşer gibi başladı söze
 Dedi Ermeni’ye kaldı Livana²⁵

Muhacirlerin köylerine dönüşleri şöyle anlatılmaktadır:

“Sungurlu’dan çıkışımızın 47. günü köyümüze varabildik. Göç içindeki 40-50 kişiden çoğu hasta ve bitkindi. Babam ve ben yollarda hastalanmıştık. Babam yürüyemez olmuş, bir merkebe binerek yol almak zorunda kalmıştı. O durumu ile köye yetişebildi ve aylarca yatağa düşüp kalkamadı. Evler harap olmuş, eşya talan olmuş her şey yok olmuştu. Yine de seviniyorlardı. Ermeni savaşı Oltu-Kara arasında sürüp gidiyordu. Kâzım Karabekir Paşa’nın emirleri ve dilekleri köyün camisi önünde okunup anlatılıyordu. Bu durumda köyden Ermeni savaşına gönüllü olarak katılanlar olmuştu. Kadınlarımızın askere çorap, don-gömlek hazırlama işinde gösterdikleri duygulu çalışmalar yapıyordu. Ben de 1920-1921 kışını hastalıkla geçirmiştim. Biraz iyileşince, özel olarak çalışıp ilkokulun 5 ve 6. Sınıf imtihanlarını 1923 yılında kaza Numune Mektebi’nde verip, diplomamı aldım.”²⁶

En sonunda Ermeni savaşı bitmiş, İngiliz ve Gürcü işgalleri Artvin yöresinden silinmiş ve Üç-Sancak’tan Ardahan ile Batum’dan bir parça olan Artvin kazaları, Şavşat, Ardanuç ve Borçka Anavatana bağlanmıştır.

²⁴ Özder, 1974: 230.

²⁵ Livane: Yusufeli-Artvin arasının eski coğrafya adı. Aynı zamanda 1878 yılına kadar Artvin merkeziyle Batum’a bağlı olan kazası.

²⁶ Özder, 1974; 230-231.

Sonuç

Toplumsal gerçeklere ayna tutan destanlar, Âşık edebiyatımızın türleri arasında önemli bir yer tutarlar. Türk folklor araştırmalarına önemli katkılar sağlayan Azmî mahlaslı Mustafa Adil Özder, 93 Harbi olarak da adlandırılan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşında ailesiyle birlikte yaşadığı olayları destan şeklinde anlatılmıştır.

Muhacirlik Destanı, 40 dörtlükten oluşmakta olup, ilk 33 dörtlüğü köylerinden ayrıldıktan sonra yaşadıkları sıkıntılı durum; 34'ten 40'a kadar olan dörtlüklerde ise 4 yıl sonra köylerine yeniden dönüş anlatılmaktadır. Köylerinden ayrılışları 6. Nisan 1915 tarihinde 40-50 kişi ile başlamıştır. İlk gidilen yer, Esenyaka (Zor) köyüdür. Bu köyde iki ay kaldıktan sonra Rusların yaklaşması üzerine Kılıçkaya (Ersis) kasabası, Havuzlu (Ökker), Öğdem, Çıralı (Şadut) ve Yusufeli'nin son merkez köyü Vecenkert Köprübaşı köyleri geçilmiştir. Ayrılıktan sonra önce Kılıçkaya; sonra da Artvin ve Oltu, Ruslar tarafından 1916 kışında işgal edilmiştir. Ruslara karşı savunma savaşı veren Deli Halit Paşa, İspir'e doğru çekilince Kılıçkaya 9 Ocak 1916 da İspir'in Madenköprübaşı (Semeğrek-Semehrek) köyüne, oradan da İspir merkeze bağlı Kan köyünün camiine yerleşirler. Orası da güvenilir olmadığı için Bayburt'a gelinir. Erzurum'un Ruslar tarafından alındığı öğrenilince Kelkit yönüne doğru hareket edilir. Kelkit'te de bir süre kalırlar. Orada soğuk hava hâkim olduğu için Alucra ve Yeniköy'e gelirler. Muhacirlerin orada bulunan bir okulda kalmalarına izin verilir. İlkbahara doğru Reşadiye, Tokat, Zile üzerinden 3 Ağustos 1916 yılında Sungurlu'ya varırlar. Sungurlu'da 4 yıla yakın bir süre kaldıktan sonra Rusların Artvin ve çevresinden çekildiği öğrenilir ve yine geldikleri tarih olan 3 Ağustos 1920'de köylerine dönmek üzere yola çıkılır. Eylül ayının ikinci haftasında Kelkit'e, oradan da köylerine geçmişlerdir. Sungurlu'dan kendi köylerine 47. gün içerisinde gelmişlerdir.

Çalıştığımız makalede “*Muhacirlik Destanı*”nda geçen olayları, Özder'in anılarıyla bir araya getirip o dönemde yaşanan sıkıntıları tarihi gerçeklikle birlikte yansıtmaya çalıştık. Anlatılan bu sıkıntılı muhacirlik sırasında yörede geçen olaylar, sadece bir köyde değil Artvin ve çevresindeki illerde de yaşanmış tarihsel gerçekliklerdir. “*Muhacirlik Destanı*”nda yaşanan sıkıntılı olaylar içerisinde memleketinde kalıp muhacir olmayan bazı kişilerin köyünden ayrılan halkın mallarını yağma etmesini “*Kendi helâl malı sanırsın talan/Mirasa kondular geride kalan*” dizeleriyle de eleştirmiştir.

Destan Metni

MUHACİRLİK DESTANI

Dinleyin dünyanın vâsf-i hâlini

“Otuz bir”de düştük nice figana²⁷

Halk olan meydanda döktü malını

Muhtaç oldu bir “den”, bir lokma nâna²⁸

Dağıldı meydanda hep pılı-pırtı

Herkeste var idi bir sürü hırtı²⁹

Nicelerin yere serildi sırtı

Yalın kat yorganla girdi meydana

Kaçıştı bir yorgan, üç cicim alan

Kendi helâl malı sanırsın talan

Mirasa kondular geride kalan³⁰

Sandılar biz bizi geldik talana

²⁷ Rumi 1331 (1915) yılı

²⁸ den: tane, tahl.

²⁹ Hırtı: öteberi, eşya, pılı-pırtı (yerli ağzıyla)

³⁰ Köyde muhacir olmadan kalan birkaç aile.

Talan eylediler lenger, tavayı
 Bir bir dolaştılar yurdu, yuvayı
 Çalınca yukardan saldat havayı³¹
 Dediler uğradık büyük ziyana
 Aldılar haberi Rus inmiş Yac'a³²
 Kitlendi korkudan hep kapı-baca
 Yetişmez hamurlar teknedden saca
 Biz de Zor köyünde geldik mekâna
 Mekân ettik üç ay karye-i Zor'u
 Durulmaz, tükettik peyniri, loru
 Çare bulunmadı çaldı kalk boru
 O akşam Öğdem'de geldik amâna
 Koyulduk Öğdem'den gurbet izine
 Geçtik yüklü kervan Şadut düzüne
 Yetiştik dünyanın âhir güzüne
 Ya Rab nasıl geldik kötü zamana
 Bu hengâm içinde anladık işi
 Büktü belimizi Keşişyokuşu³³
 Yüz kadın içinde yok on er kişi
 Kozahor'da yorgun düştük bir yana³⁴
 Ersis'te "muhacir" oldu adımız
 Açlıktan bozuldu ağız tadımız
 Kim bilir n'olacak serencamımız
 Çıkmaz lanet ettik çıkmaz bu cana
 Ersis'ten göç ettik doğru İspir'e
 Bize yoldaş oldu bit ile pire
 Kim bakar derdinden üstünde kire
 "Yük yıkın" dediler, dolduk bir hana
 Handan sonra çektik çok fırtınalar
 Kimse bilmez hangi derde yanalar
 Kaç sabisin suya döktü analar³⁵
 Neyse sağ yetiştik karye-i Kân'a³⁶
 Kân'da bir camiye hınç oldu millet
 Soğuktan çoğaldı dert ile illet
 Minare yakmağa ettiler niyyet
 Az kalsın uğradık büyük dumana
 Kân'dan kalkıp çıktık biz Semeğrek'e³⁷
 Evleri benziyor aynı mereğe
 Tezek kokar, kâr eyledi yüreğe

³¹ Mezralardan Rus silahının patlamasını anlatıyor.

³² Yac: Erkinis köyü mezralarından biri.

³³ Keşişyokuşu: Şadut köyü mezraalarından sonra Vecenkert köprü başına inen uzun iniş-yokuş.

³⁴ Kozahor: Ahalt köyünün bir mahallesi olup, 1950'den sonra Yusufeli denen merkezin bir mahallesidir.

³⁵ Sırtında taşıdığı yavrusunu Çoruh'a düşürenlerin olduğu anlatılmaktadır.

³⁶ İspir'de bir köy adı.

³⁷ İspir'de bir köy adı.

Yüklenip göçelim burdan bir yana
Semeğrek'ten yola çıktık yarı tok
Amansız açlığa çare bulan yok
Mevlâm köprü kurmuş, buz tutmuş Çoruk
Yürüdük üstünden geçtik o yana
Bayburt'ta soğuğu aldık dört yandan
Balahor'da evler farksız zindandan³⁸
Yerde tandır, pencereler tavandan
Ayaz çekti bizi zor imtihana
Haber geldi: elden gitmiş Erzurum
Gör ki felek bize kıldı ne zulüm
Açılmadan soldu lâle, sünbülüm
Çare yok başladık yola revana
Yolda kurtuluş yok tipiden, kardan
Nice nevcivanlar ayrıldı yârdan
Çokları el çekti göçtü dünyadan
Nefessiz can attık bir değirmene
Bitmedi kimsenin feryadı, yası
Verdi kış ayazı Kelkit Ovası
Kılçıklı arpadan sac kavurgası
Soldurdu benzimiz, elverdi cana
Derler belli değil baharı, yazı
Yaz-kış eksik olmaz budur ayazı
Açlıktan diş diye çaldırdı bizi
Mahvoldu yazıklar sabi sıbyana
Felek bize verdi çok yaman ceza
Hesaplara sığmaz çekilen eza
Biraz daha kalsak kopacak niza
Burada durulmaz, kaçsak ne yana
Dedik elbet ihsan kılacak Huda
Fayda yok kesildi artık ses seda
Eğer yetişmese Şiran imdada
İlâsız serilmiş idik meydana
Gözlere fer, kuvvet geldi dizlere
Bundan sonra top kâr etmez bizlere
Giriftin'de bahar geldi düzlere³⁹
Çok dert çektik, biraz erdik dermana
Çıkmayan canlardan umut gitmedi
Çekilen cefalar cana yetmedi
Yürüdükçe uzun yollar bitmedi
Takat yok düşecek bir yandan yana
Elverdi bizlere Suşehri, Tokat
Şenlendik çok iken derdimiz kat kat

³⁸ Balahor: Bayburt'un bir köyü.

³⁹ Şiran kazasının bir nahiyesi

Karın tok, sırt sıcak, can oldu rahat
 Dediler eriştik burda ihsana
 Zile'de bal gibi pekmezin tadı
 Düştü gönüllere memleket yâdı
 Geldik bir şehire Sungurlu adı
 Elverdi yol, dedi oğul, kız, ana
 Bitti yol tepmesi, postlar serildi
 On haneye yalkı bir ev verildi
 Gür sineler esen yele gerildi
 Garip bülbül gibi düştük hazana
 İlkin bolluk idi lâkin yok para
 Sonradan dirlikle bozuldu ara
 Hücum eder herkes boş fırınlara
 Elde bir "vesika" döndü fermana⁴⁰
 Fırınlardan ekmek almak iş oldu
 Bu gidişle işlerimiz yaş oldu
 Gün doğmadı, baharımız kış oldu
 Çare yok arzuhal kılsak Yezdan'a
 Sungurlu'da oldu yıl otuz altı⁴¹
 Koptu ortalıkta başka gürültü
 Ermeni düşmanlar, Yunan milleti
 Boştur deyip uğradılar meydana
 Girdiler meydana aç it misali
 Deriz, ne olacak memleket hâli
 Kendi başlarına kendi vebali
 Deyip, bizimkiler döndü arslana
 Silâhını alan bindi atına
 Verildi el ele hak niyetine
 Dediler, memleket elin itine
 Kalmasın tek, boyanalım al kana
 Daraldı muhacir ne yana dönsün
 Yalvarır: Düşmanın ocağı sönsün
 Kimi helalleşir ki, ahir günsün
 Çoğu el-pençeli durmuş divana
 Urus gitmiş duydu, güldü muhacir
 Bu mahşerde bir yol buldu muhacir
 Döndü yola revan oldu muhacir
 Zorundan karıştı tozlar dumana
 Derken yolda çattık bir uğursuza
 Hem dili uğursuz, yüzü nursuza
 Damdan düşer gibi başladı söze

⁴⁰ Fırınlardan ekmek almak için hükümetçe verilen vesika.

⁴¹ Rûmî 1336 (1920) yılı

Dedi Ermeni'ye kaldı Livana⁴²
 Pabuç bırakmadık bu zırlıtya
 Ermeni'den kopan boş gürültüye
 Sonu ölüm gerek ne hırıltıya⁴³
 Fırsat düşer dedik gelir imana
 Çekip hasretini geldik vatana
 Bülbülsüz kafese dönmüş kime ne
 Beş yılca yâd kalmış gelip gidene
 Gazel vermiş güller dönmüş yabana
 Unuttuk bağ ile bostanımızı
 Kahpe düşman sardı dört yanımızı⁴⁴
 Sonunda çıkardık ziyanımızı
 Sürdük Ermeni'yi Kars'tan Revan'a
 Bu yerden geçelim gel öbür başa
 Dertli iken yer yok artık telaşa
 Bir vuruşta Mustafa Kemal Paşa
 Gör bak ne yaman ceza verdi Yunan'a
 Bu hâl ile yurda yerleştik biz de
 Sözüm tamam oldu otuz dokuzda⁴⁵
 Eğer yetişmezse kalırdık düzde
 Tûl ömür dileriz o kahramana⁴⁶
 Sebep oldu Paşa kıldı mürüvvet
 Mevla'm bu günleri eyledi kısmet
 Azmî der sizlere olsun bir ibret
 Yadigâr kıldığım işbu destana
 Erzurum 1923

KAYNAKÇA

Bahadır, Sedat (2015), *Âşık Kevserî (Metin-İnceleme-Tasnîf Çalışması)*, Ankara: Sonçağ Yayınları.

_____ (2016), *Ardanuçlu Âşık Engünî (Metin-İnceleme)*, İstanbul: Pamiray Yayınları.

_____ (2021), *Artvin'de Bir Coşkun Şair Âşık Gülhanî (Metin-İnceleme-Tasnîf)*, Genişletilmiş 3. Baskı, II. Cilt, Ankara: Sonçağ Yayınları.

_____ (2021), *Artvinli Halk Şairi Gülden'in Şiir Dünyası (Monografi-Metin-İnceleme)*, Genişletilmiş 2. Baskı I. Cilt, Ankara: Sonçağ Yayınları.

Ekici, Metin (2002), "Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında", II, *Milli Folklor*, 7/54,.11-18.

⁴² Livane: Yusufeli-Artvin arasının eski coğrafya adı. Aynı zamanda 1878 yılına kadar Artvin merkeziyle Batum'a bağlı olan Livane kazası.

⁴³ "Sonu ölüm ise ağlamaya, sızlamaya gerek yoktur." anlamında kullanılan bir atasözü.

⁴⁴ Ermenilerin saldırısı.

⁴⁵ Otuz dokuz: 1339 (1923) yılı.

⁴⁶ Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) için dilek.

Eliade, M. (2005), *Dinler Tarihi*, (Çev. Mustafa Ünal), Konya: Serhat Kitabevi.

Köksal, Ahmet (2016), “*Zamanın İzleri: İşgal, Göç ve Muhacirlik Hakkında*”, (Ed. Ahmet Köksal), Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 9-14.

Malhut, Mustafa (2022), “Mondros Mütarekesi’ni Anlamak: Mütareke Kavramı, Mütareke Örnekleri ve Mondros Mütarekesi’nin Diğer Müzakerelerle Karşılaştırılması”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XXII/44, 141-174.

Selçuk, Mustafa (2015), “Harb-i Umumi Eğitim ve Toplum: Bir Neslin Yok Oluşu, Çanakkale Araştırmaları”, *Türk Yıllığı Dergisi*, 13/18, 465-505.

Özder, Mustafa Adil (1974), *Artvin ve Yöresi (Tarihi ile İlgili Bazı Belgeler-Anılar-Resimler)*, Basılmamış (Daktilo ile yazılmış) araştırma çalışması.

_____ (2015), *Huzûrî Divanı*, (Haz. Muammer Demirel), Artvin: Yusufeli Belediyesi Yayınları.

_____ (2021), *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, (Haz. Sedat Bahadır), Yusufeli Belediyesi Yayınları.

_____ (2021), *Artvin Şairleri*, III Cilt, (Haz. Sedat Bahadır), Ankara: Sonçağ Yayınları.